

ואלו חייבים בחלה:

החטים והשעורים והכוסמין ושיבולת שועל והשיפון (חלה א א)

שיבולת שועל - חלק א

במאמר זה ננסה בעז"ה לזהות את מין הדגן שיבולת שועל שבמשנה. נבחן את שתי הצעות הזיהוי הבולטות, האוונה (קווקר, המכונה בלשוננו ע"פ המסורת האשכנזית שיבולת שועל), ואת השעורה הדו טורית (הצעתו של פרופ' פליקס המנוח) תוך התבוננות בנקודות היתרון והחיסרון שבכל אחת משתי ההצעות

טורית (*Hordeum distichum*). אלו שני המינים העיקריים שעלו בפולמוס שהתעורר בעקבות הצעתו המהפכנית של פרופ' יהודה פליקס, לחרוג מהזיהוי האשכנזי המסורתי של שיבולת שועל כאוונה ובמקומה להציע את השעורה הדו-טורית.

שיבולת שועל

לפני שנפתח נזכיר הצעת זיהוי ברורה נוספת המופיעה בראשונים והיא הצעתו של הערוך. מלבד האוונה אותה הוא מציע כאפשרות שניה, הוא מציע את הסיקאל"א (*Secale cereal*), שפרשני אשכנזי זיהו אותה עם השיפון, חבר אחר בקבוצת חמשת מיני דגן. אולם זיהוי ייחודי זה לא שב והופיע בדורות הבאים ולכן לא נעסוק בו כאן. הצעות נוספות הוצעו על ידי החוקרים החדשים, אולם הן לא התקבלו. נגדיר כעת כי כשאנו נוקטים במאמר זה במונח 'שיבולת שועל' כוונתנו לשמו של המין המופיע בחז"ל. כשברצוננו לעסוק באוונה, הנקראת בלשון ימינו שיבולת שועל נשתמש במילה אוונה (ככינוי לשם הסוג) או בשם המין הספציפי בעברית המודרנית: שיבולת שועל תרבותית, שיבולת שועל נפוצה וכד'. נסקור מספר בחנים שלאורם ננסה לבדוק מי מבין שני המינים שהוזכרו מתאים ביותר לזיהוי שיבולת שועל: מסורת, גידול בארץ, קשר לשועל, דמיון לשעורה (במסכת כלאים), ההצדקה למנות אותם כמין נפרד מהשעורים, יכולת להכין ממנה פת.

מסורת

מבין שני המועמדים בהם אנו עוסקים ניתן למצוא מסורת ברורה אצל הראשונים רק לאוונה. רבינו גרשום מאור הגולה ורש"י ובעקבותיהם פרשנים ופוסקים נוספים מזהים שיבולת שועל עם אוונה. פליקס, שהציע את המין שעורה דו טורית, מנסה להיתלות בדברי רבנו נתן אב הישיבה בפירושו לכלאים (א א) שמבדיל בין שעורה לשיבולת שועל בכך ששיבולת שועל מחודדת משני צדדים בעוד ששעורה מחודדת מארבעה צדדים. פליקס לומד מכאן על הבדל בין השעורה הרגילה, הארבעה טורית או השישה טורית לדו טורית, כשהשעורה הדו טורית - " שיבולתה שטוחה וישרה כמין סרגל, זרעיה ערוכים בשני טורים,

דומה כי האתגר הגדול המונח לפתחם של העוסקים בזיהוי מיני הצמחים המופיעים בדברי חז"ל נמצא בזיהויים של חמשת מיני דגן. מבין חמשת מיני דגן שנזכרו בדברי חז"ל הרי שלגבי שניים, חיטה ושעורה, אין כלל ספק בזיהוי, בעוד שהשלושה האחרים מזוהים ברמות שונות של ודאות על פי מסורות זיהוי שונות. בעוד שלגבי הכוסמין והשיפון נראה כי הדיון לא חרג מתחום הדיון הבית-מדרשי/אקדמי, הרי שבכל מה שנוגע לזיהוייה של שיבולת השועל הדיון שהחל ברוגע התלהט, הפך לטעון ונגע בחלק מן העצבים הרגישים ביותר בקו התפר שבין תורה למדע. במאמר זה לא נעסוק בכל הטענות שהועלו בעניין, כי אם נסתפק בעז"ה בהבאת סקירה קצרה יחסית הבאת הטענות העיקריים לכל הצעת זיהוי. בניגוד למקרים רבים אחרים, דווקא באשכנז הייתה מסורת זיהוי ברורה ורציפה לזהותה של שיבולת השועל, המתועדת בכתב כבר מימי ראשוני הראשונים האשכנזים - רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י, בעוד שאצל הראשונים הספרדים קשה לדעת על איזה מין ספציפי דיברו, ודבריהם בעניין זה נתונים לפרשנויות שונות.

לזיהוי שיבולת שועל במשנה הוצעו על ידי החוקרים במאת השנים האחרונות אפשרויות זיהוי שונות, אולם אנו נעסוק כאן בטענות בעד ונגד הנוגעות לשני זיהויים אפשריים: הסוג אוונה (*Avena*), מוכר גם בכינוי קווקר למינוי השונים, המכונה גם בעברית המודרנית שיבולת שועל, ושעורה דו-

במקום אחר במרחב הרומי שבין חלקיו התנהל סחר תבואות מפותח. שנית, שיבולת שועל נזכרת לעניין מצוות התלויות בארץ – חלה וכלאים. אמנם לגבי חלה יתכן ומדובר על גרגרים שהגיעו לארץ ונעשתה מהם עיסה בארץ ולכן הם יתחייבו בחלה (משנה חלה ב א), אולם לגבי כלאי זרעים לא ניתן לומר זאת, שהרי דין כלאים שייך בזמן הגידול והם אינם נוהגים אלא בארץ ישן מעט מאוד עדויות על גידול האוונה מהעת העתיקה, וגם הם רובם ככולם מאירופה הממוזגת והלחה, שהאקלים שלה מתאים לגידול שיבולת שועל תרבותית. בבוסניה נתגלה ממצא של אסם מהמאה השישית לפני הספירה (שלהי תקופת בית ראשון וגלות בבל) ובו גרגרים רבים של שיבולת שועל נפוצה (*Avena sterilis* מין בר של אוונה) יחד עם גרגרים של שיבולת שועל תרבותית. אולם עדויות היסטוריות מדברות על גידול נרחב של האוונה במרחב הרומי. כך סופר הטבע הרומאי פליניוס מספר על השבטים הגרמנים שחיו באופן בלעדי על דייסה שנעשית מקמח של אוונה. בארץ לא נמצאו בשלב זה ממצאים בוטנו-ארכיאולוגיים המעידים על גידול שיבולת שועל תרבותית. נמצאו אמנם מעט ממצאים של גרגרים שניתן להגדירם כשייכים לסוג אוונה, אך לא ניתן לדעת האם מדובר על שיבולת שועל תרבותית בדווקא יחד עם זאת יש לציין כי קשה ללמוד מממצאים בוטנו ארכיאולוגיים, לפחות לא לכיוון השלילה, כלומר: ללמוד מכך שלא נמצאו ממצאים שהמין לא גודל בארץ. ראייה לדבר היא האורז שלא נמצאו ממצאים שלו למרות שידוע לנו בוודאות מדברי חז"ל שהוא אכן גודל בארץ.

פליקס טוען כי שיבולת שועל תרבותית איננה מתאימה לגידול בארץ, גידולים של שיבולת שועל תרבותית היו לצורך שחת ולא לגרגרים שמבשילים רק עם גמר חיי הצמח, וכי נסיונות לגדל אותה הכזיבו לאחר שהצמחים חלו בשלב ההשתבלות במחלות כמו חילדון, עמר, לעומתו, טוען כי ברור שהאוונה כן גודלה בארץ מהתקופה הצלבנית ואילך, והשאלה היא רק אם היא גדלה כאן גם קודם לכן. הוא אף מזכיר הישגים נאים בגידולה. לפי דברי כסלו אף ששיבולת שועל תרבותית איננה מתאימה לאקלים הארץ הרי ששיבולת שועל ביזנטית (*Avena byzantina*) גודלה ע"י האדם, לפחות בדרום לבנון. אמנם גם זהו מין בר אך הוא פחות מתפרק בעת ההבשלה מאשר שיבולת שועל נפוצה, ויתכן ואליו כיוונו חכמים כשדיברו על שיבולת שועל.

יש לציין כי אף שהאוונה מוכרת היום היטב לתושבי הארץ, כמין של צמח בר, יש לדעת כי מדובר במין שיבולת שועל נפוצה ולא בשיבולת שועל תרבותית המגודל על ידי האדם. הבעיה בשיבולת שועל נפוצה היא שהגרגרים ניתקים מיד אחרי ההבשלה, כך שלא ניתן לאסוף את השיבולים בצורה יעילה, ולכן צמח זה, אף שגדל בארץ, לא התאים לשימוש האדם¹. פליקס אף מוכיח זאת מהעובדה כי הבדואים והפלאחים, הנוהגים ללקט כל צמח הראוי למאכל (ובכלל זה גם את שעורת התבור *Hordeum spontaneum* – מין בר של שעורה), אינם מלקטים שיבולת שועל נפוצה הדבר קשור כנראה לגרגרים המצומקים של מין זה.

ומכל זרע נמשכת שערה ארוכה". פרופ' מרדכי כסלו, המאשש את זיהוי שיבולת שועל עם האוונה, מבין אחרת את דבריו של רבנו נתן אב הישיבה¹ להבנתנו רבנו נתן רצה ללמד על ההבדל בין גרעיני שני המינים ולא על ההבדל בשיבולים של שני המינים. בעוד שגרגר השעורה מחודד בראשו, בבסיסו ובשני צדדיו, הרי שגרעין האוונה עגלגל בצדדיו בכל אופן, פליקס יכול היה להיתלות בדברי רבנו נתן כך שהצעתו מעוגנת כבר בדברי הראשונים, אם כי, כפי שראינו, בניגוד לאוונה הזיהוי אינו חד משמעי. יצוין כי ניכר שפליקס, איש מדע שומר מצוות, חש שלא בנוח כשהותקף על כך שהוא יוצא נגד המסורת של חכמי ישראל הקדומים¹. הוא מאריך להסביר את עמדתו העקרונית בדילמות מעין אלו, כשתורף דבריו הוא כי תפקידו כאיש מדע להציג את הנתונים בפני פוסק ההלכה, שהוא זה שיש לשמוע אליו בכל הנוגע לפסיקת הלכה למעשה.

למרות שמדברי הרמב"ם אין ראייה חד משמעית לאחד הכיוונים, הרי מכך שהוא מפרש (כלאים א א) שובלת שועל – "והיא השעורה המדברית", קשה לייחס כינוי זה למין שיבולת שועל תרבותית (*Avena sativa*). ראשית מפני ש'מדברי' בלשון הרמב"ם הוא פעמים רבות כינוי למין בר, ושנית מפני ששיבולת שועל תרבותית זקוקה דווקא לאקלים ממוזג ומתקשה לגדול אפילו בתנאי האקלים הים תיכוני הממוצע, קל וחומר במדבר. לעומת זאת השעורה הדו טורית גדלה גם בדרום יהודה ובצפון הנגב, אולם גם אם נכון לזיהוי בדברי רבנו נתן אב הישיבה ובדברי הרמב"ם את השעורה הדו-טורית, קשה לקרוא לכך מסורת, שהרי אין כאן השתמרות מסורת עד ימינו, כמו שיש לגבי האוונה. יש לציין כי המסורת בדבר השימוש בשם שיבולת שועל ביחס לאוונה הוא גם זה הנוהג בעברית החיה של ימינו. לא ניתן להצביע על תחילת השימוש בשם שיבולת שועל לאוונה בתקופה המודרנית, וגם ועד הלשון העברית אישר בדיעבד את השימוש בשם זה, אך לא הוא שיצר אותה¹. נראה כי ראשוני המתיישבים בארץ הביאו איתם את המסורת החיה הזו מאירופה.

גידול בארץ

אבן בוחן חשובה נוספת היא שאלת הגידול בארץ של המועמדים לזיהוי. בכל הנוגע לשעורה הדו-טורית ברור שהיא גודלה בארץ כמו שעורים אחרות, כסלו אף מזכיר כי בנחל יתיר נתגלו שישה ליטרים של גרגרי שעורה דו-טורית מפוחמים מתקופת חז"ל אולם בכל הנוגע לאוונה העניינים אינם ברורים דיים. לפני שניגש לבדוק את המידע בעניין נבהיר את חשיבות בירור השאלה האם המין גודל בארץ. ראשית, יש כאן משמעות ריאלית – כלומר: בודאי שחז"ל לא דיברו על מין שלא היה מוכר להם, ולכן המין היה חייב להיות מוכר להם. אמנם שיבולת שועל איננה מהמינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל (שלא כמו חיטה ושעורה), ולכן אין חובה להניח שהיא אכן גדלה בארץ מסיבה זו, אולם כדי שחז"ל ירגישו צורך להתייחס אליה חייבים להניח שמדובר על מין שהיה מוכר לחז"ל, ולא רק כמין נדיר המצוי בארצות רחוקות. יש לציין שכדי שחז"ל יכירו את המין אין חובה להניח שמדובר על מין שגדל בארץ, אלא יתכן שמדובר על מין שגדל בסביבות ארץ ישראל או